

УДК 179.7(= 411.16):476)

Ю. Ю. Радченко

«НАЙБІЛЬШИЙ ВОРОГ ЛЮДСТВА»: АНТИСЕМІТСЬКА ПРОПАГАНДА НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ «НОВА УКРАЇНА»

У статті автор показав, що значну роль у розповсюдженні антисемітської пропаганди зіграла харківська газета «Нова Україна». Загалом цим виданням було опубліковано біля 235 антисемітських повідомлень. Євреїв на сторінках НУ намагалися звинуватити у створенні комунізму, капіталізму, політичному домінуванні у країнах Антигітлерівської коаліції, бажанні захопити владу над світом, знуцанні над всіма іншими народами світу тощо. Дослідник прийшов до висновку, що серед нацистських пропагандистських кліше домінувало звинувачення євреїв у створенні комуністичної ідеології та пануванні у радянській партійній та державній структурах.

Ключові слова: «Нова Україна», антисемітизм, пропаганда.

В статтє автор показав, что значительную роль в распространении антисемитской пропаганды сыграла газета «Новая Украина». Всего в газете появилось около 235 антисемитских публикаций. Евреев на страницах НУ пытались обвинить в создании коммунизма, капитализма, политическом доминировании в странах Антигитлеровской коалиции. Автор пришел к выводу, что среди нацистских пропагандистских клише доминировало обвинение евреев в создании коммунистической идеологии и господстве в советских партийных и государственных органах власти.

Ключевые слова: «Новая Украина», пропаганда, антисемитизм.

In article the author shows that the newspaper "Nowa Ukraina" played a considerable role in distribution of Antisemitic propaganda. In the newspaper appeared about 235 Antisemitic publications in total. Jews on pages were accused in creation of communism, capitalism, political domination in the countries of the Allies. The author feels that among propaganda cliches dominated a charge of Jews in creation of communist ideology and domination in Soviet party and power state structures.

Key words: "Nowa Ukraina", propaganda, anti-Semitism.

Актуальність.¹¹Пресо́ва нацистська антисемітська пропаганда на теренах окупованої України стала предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Але досить багато питань пов'язаних з цією тематикою залишаються відкритими на локальному рівні – в тому числі пов'язані за газетою «Нова Україна» (далі – НУ). Цей друкований орган став однією з найбільш відомих газет у Прифронтівій зоні, яку розповсюджувала німецька окупаційна

адміністрація. На даний момент відсутнє наукове дослідження, присвячене вивченню особливостей антисемітської пропаганди на сторінках НУ.

Постановка проблеми. Багато аспектів, пов'язаних з НУ залишаються невивченими. Хто входив до складу редакції НУ? Які українські політичні організації намагалися впливати на НУ? Яке місце займала антисемітська пропаганда на сторінках НУ? Хто були автори антисемітських статей у НУ? Які політичні кліше використовували дописувачі газети при веденні антисемітської пропаганди? Якими були джере-

ла антисврейської пропаганди? Дане дослідження є спробою дати відповіді на вищезгадані питання.

Основна частина. Розповсюдження друкованих засобів масової інформації було одним з найпоширеніших засобів ведення антисемітської пропаганди. Пропаганда включала видання регіональних газет, журналів, листівок та плакатів. Серед населення німці та колаборанти розповсюджували продукцію, яка була видана на території Райху (особливо у 1941 році), а згодом – видана вже на окупованих теренах СРСР. Значну роль у пропаганді антисемітизму зіграла локальна преса. Серед найбільш розповсюджених газет у прифронтовій полосі була НУ. Газету було створено у Харкові. Після окупації міста Харкова німецькими військами 24 жовтня 1941 року та організації місцевого самоврядування постало питання про створення у місті офіційного друкованого органу, який мав стати рупором німецького командування та місцевого самоврядування. Ініціаторами створення НУ стала місцева українська інтелігенція, яка пішла на співробітництво з окупантами та прибулі з Заходу члени ОУН (мельниківці), які активно вливалися в місцеве самоврядування та поліцію у перші місяці окупації. Письменник А. Любченко, який залишився у місті Харкові, повідомляє, що в оунівського емісара Богдана Коника у перших числах листопада була ідея назвати газету «Українська Думка» [15, с. 47]. Одним з активних організаторів заснування НУ став член ОУН (м) Петро Сагайдачний. Він прибув до Харкова наприкінці листопада. За спогадами одного з очевидців, Сагайдачний був дуже гордий, що створив у багатьох містах України місцеві газети.

Головним редактором НУ спочатку був Петро Сагайдачний (до травня 1942 року), потім Всеволод Царинник. До складу редакції входили: Софія Шадківська, дружина Всеволода Царинника, Віктор Царинник (брат В.Царинника), А. Любченко, М. Оглоблин, Ю. Бойко. Секретарем редакції став Олександр Білосвіт [17, с. 57]. Брати Царинники до війни працювали в різних харківських газетах (наприклад, Всеволод був співробітником видання «Ворошиловець»). Про прихід Білосвіта на свою посаду є цікава інформація у спогадах А. Гака. Спочатку секретарем НУ була особа на прізвище Шостенко. Описуючи свої враження від зустрічі з ним А. Гак через багато років занотував у своїх спогадах: «Той факт, що в Харкові знайшлися люди, які дбають про видання української газети, дуже мене підбадьорив. Прикро мені було тільки чути, що цей секретар редакції майбутньої української газети розмовляє зо мною чомусь по-

російському. Що це за ознака? Хоч би він був Шостенковим, - тоді б можна було пробачити йому, а то Шостенко» [4, с.34]. Пізніше Шостенка було зміщено з його посади, а його місце зайняв Олександр Білосвіт, колишній співробітник газети «Соціалістична Харківщина» [Там же, с.37]. Серед дописувачів газети був східний українець Овсій Одрина, доцент історичного факультету Харківського державного університету. Він не евакуювався на Схід під час відступу Червоної Армії. Під час окупації він познайомився з харківським націоналістами Марією Недужою, активісткою Союзу українок та Володимиром Кривенком, головою відділу пропаганди Харківської міської управи. Німці доручили Одрині керувати Харківським обласним історичним архівом. Недужа якось сказала Одрині: «Ви повинні стати Грушевським нашого часу, Ви повинні проявляти себе так, як Дмитро Дорошенко у Берліні та Дмитро Антонович у Празі» [1, арк. 33]. Пояснюючи свої слова вона повідомила, що діяльність Одрини буде мати журналістський та науково-публіцистичний характер. У січні 1942 року Е.Одрина став членом ОУН (м). Недужа активно інформувала його про діяльність мельниківців, постачала йому різну літературу – «Наступ» (орган ПУНу), газети «Голос», «Сурма», «Краківські вісті». Сама Недужа отримувала всю інформацію та літературу від оунівських «гостей з Заходу», які працювали на різних посадах у німецькій армії. Крім того, Недужа перевіряла тематику та читала статті Одрини, перед тим як передати їх до редакції газети. Цензорами статей, які мали друкуватися у газеті, були співробітники батальйону (відділу) пропаганди У (Propaganda-Abteilung U) зондерфюрери фон Врангель, д-р Кох, Ротемунд. Вони постійно тиснули на Сагайдачного, змушуючи останнього припинити ведення націоналістичної пропаганди на шпальтах НУ. На початку квітня 1942 року з першої сторінки газети зник тризуб (ймовірніше всього за сприяння фон Врангеля). Одного разу Сагайдачний сказав фон Врангелю: «Що залишилося від газети українського? Ви тоді самі статті пишеть». Ймовірніше всього тиск німецької цензури змусив Сагайдачного залишити свою посаду та поїхати до Праги у травні 1942 року.

НУ щоденно виходила з середини грудня 1941р. до лютого 1943 року в Харкові. Потім з перервами у Полтаві й Вінниці. Тираж газети 25 000 – 50 000 примірників. Всього вийшло 453 числа газети. Останній номер був виданий 14 вересня 1943 року. З осені 1942 року до початку 1943 року виходив щотижневик НУ, який був призначений для мешканців області. Про

масштаби видання А. Гак пригадував: «*«Нова Україна»* виходила на чотирьох сторінках. У неділю – на вісьмох. Окремий примірник коштував 2, а недільний 4 карбованці... Коли у Харкові трохи налагодилося життя, кіоскери продавали *«Нову Україну»* в п'ятдесятках кіосках. Щодо периферії, то видавництво мало штат розвізників; вони розвозили газету в ближчі й дальші місцевості» [4, с. 37; 17, с. 58; 13, с. 69].

Загалом у НУ (щоденнику та щотижневику) з'явилося близько 235 антисемітських статей, фейлетонів, заміток, повідомлень. Під час підрахунку не бралися до уваги статті, у яких вживалися слова та словосполучення «жидобільшовизм», «жидівський комунізм», «жидокомуна» тощо. З загального числа антисемітських публікацій 116 (49,4%) було присвячено домінуючій та пануючій ролі євреїв в радянській системі влади (як на загальносоюзному рівні так і в Радянській Україні). Тут нацистські пропагандисти торкалися різних сфер суспільного та політичного життя в СРСР та УРСР. Серед класичних статей подібної рубрики можна виділити публікацію О. Доренка «У жидівському павутинні». Стаття представляє собою короткий конспект німецької пропагандистської книги «Чому ми воюємо проти Сталіна?». Доренко повідомляє, що кількість єврейського населення у СРСР у період з 1926 по 1940 зросла з 2 млн. 600 тис. до 4 млн. – в основному за рахунок входу нових територій до складу Радянської держави. Саме цей народ, займав перші позиції в партійному, державному апаратах, а також у армії СРСР. Говорячи про домінування євреїв у апараті ВКП (б) Доренко приділяє увагу постаті Л. Кагановича. Саме Лазар Каганович є «правою рукою Сталіна». В свою чергу дочка Кагановича одружена зі Сталіним і грає роль «російської Есфірі». Євреї відповідно складають абсолютну більшість складу ЦК ВКП(б) та КП(б)У. Говорячи про державний апарат Доренко повідомляє, що штат чиновників у СРСР складається з трьох груп: перша «виключно з жидів, друга – з жидівських ставлеників, третя – з людей, які перебували під впливом цих двох груп». Далі автор констатує: «У верхів'ї державного апарату стає відомий жид Каганович Л. За ним ідуть жиди – наркоми та їх заступники: Мехліс, Дубельський, Гінзбург, Каганович І., Суховольський, Каплун, Буркман, Рейзер, Безус, Вайнштейн, Шапіро, Зейдлін, Мільштейн, Царапкін». В цьому контексті Доренко «не забув» згадати, що «жінка Молотова – Жемчужина (заступник голови совнаркому) – жидівка, по батькові – Карб... Жінка Молотова споріднена з американськими жидами-фінансистами Карб...». Говорячи про роль євреїв у РСЧА, Доренко пи-

сав, що «вони певніше за інших можуть вести большевицько-жидівську пропаганду і обдурювати мільйони червоноармійців, учорашніх робітників і селян. Для цього запроваджується інститут «політичних комісарів», який складається з жидів і керує військовими одиницями. Найвищі посади серед командного складу належать жидам» [6].

Серед статей з даної тематики велику кількість було присвячено так званим «харківським сюжетам». В цих артикулах автори висвітлювали «єврейське панування» у Харкові. Темі засилля євреїв у харківських універмагах наркомторгу, що знаходилися Павлівському майдані та Старому пасажі, була привчена одна зі статей НУ. Автор статті Г. Григор'їв констатував: «Тут справді кишіло жидівське царство. Я пропрацював в цьому універмазі 5 років, і мої переживання, і, часто, приниження в цьому жидівському багнищі залишили слід на все моє життя». За словами автора, 90% співробітників універмагу – євреї. «Зовсім випадково» директором установи було призначено росіянина Кавер'яка, але він слабо розумівся на торговельній справі, й всі справи передавав своїм заступникам – євреям. Співробітники євреї завжди вдало намагалися прилаштувати на роботу членів своєї родини. Далі автор повідомляв про особисті якості співробітників універмагів, показуючи, як євреї знущалися та принижували українців та росіян. Профспілкова та партійна організації універмагів повністю підтримували дії «єврейської верхівки». «Коли населення страждало від недостачі одягу й взуття, чи було позбавлене культ-предметів, як от радіоприймачів, всі ці дорогі речі не доходили навіть до магазину, а потрапляли просто до квартир жидівського кодила, розжирілого на трудових коштах населення...»[5].

На сторінках НУ можна було знайти матеріали про переслідування євреїв зі сторони нацистів, їх союзників та колаборантів. Загалом вдалося нарахувати 21 статтю (9%), у яких можна знайти інформацію про Голокост. 5 лютого НУ вийшла анонімна стаття «Відплата за масові вбивства». У ній повідомлялося про арешт у місті Черняхів 100 євреїв. Серед них було дві особи – Вольф Кіпер і Моше Коган, яких німці звинуватили у зв'язках з радянським каральними структурами та «вчиненні вбивств 1350 українців». У статті говорилося, що Кіпер був активним більшовиком з 1905 року та зробив багато зла українському населенню регіону. Було навіть знайдено свідка на прізвище Пивовар. Далі йшлося про те, що Кіпера та Когана було повішено на базарному майдані Житомира. Автор закінчив свій текст словами:

«Тисячі українців з задоволенням зустріли цю відплату» [2]. Цікаво, що у НУ не повідомлялося про те, що після повішення Кіпера та Когана, причетність яких до співробітництва з радянським каральними структурами довести важко, було вбито ще 402 євреї [14, с.105]. Відомостей про знищення харківського гетто на сторінках НУ знайти неможливо, але 8 лютого 1942 року, коли мешканці гетто були знищені, у газеті з'явилася публікація «Жиди і тут не вгамувалися» підписана криптонімом «І.П.». У статті повідомлялося, що «поліцейський відділ 11 районної управи затримав на вулицях Харкова та по темних квартирах у січні 14 жидів. 95% – це втікачі з гетта, що було приділено для харківських жидів з Тракторним заводом. Але жидівське кодро не бажає коритися і за всяку силу тікає до міста, щоб провадити серед українців і росіян розкладницьку агітаційну роботу». Автор статті повідомляв, що районні управи «провадять рішучу боротьбу» проти євреїв, які, приховавши свою реальну національність, видають себе за представників інших національностей – українців, татар чи вірмен. У публікації говорилося, що євреї підробляють документи, вписуючи туди українські імена та прізвища. У випадку арешту євреї пропонують «службовцям поліції по 10-15 тис. карбованців за те, щоб їх відпустили». Стаття закінчувалася заклик до харків'ян допомогти місцевому самоврядуванню та поліції «виявляти жидів та тих, хто їм співчуває й переходить не без користі для власної кишені» [12]. Про обмеження прав євреїв на території райхскомісаріату Україна повідомлялося у статті «Нове шлюбне право на Україні». У статті говорилося про постанову райхскомісара Ерїха Коха від 11 травня 1942 року, в якій у 4-у параграфі повідомлялося, що «категорично забороняється шлюб між жидами і особами нежидівського походження». В свою чергу, відповідно до постанови Коха «позашлюбною дитиною слід вважати дитину від співжиття між особами жидівського і нежидівського походження» [16].

Частина публікацій (17 найменувань – 7,3%) НУ присвячувалася ролі євреїв у різних революційних рухах – від часів Великої Французької революції – до подій першої третини ХХ століття. Розлога стаття «Жиди – найбільший ворог людства» повідомляла, що Велика Французька революція була єврейською справою. Саме після подій 1789 року євреї намагаються захопити владу на всім світом «брутально, безоглядно й при тому скрито і нікчемно». Євреї захоплювали владу різними засобами. Йдучи далі «історичними екскурсами» анонімний автор писав: «На Сході Європи під це найкраще підходив комунізм з його гаслом «диктатури проле-

таріату», а значить диктатури жидів, а для решти Європи створено «Союз Народів», «Лігу людських прав», «паневропейський рух»... Все то було головно ділом міжнародного жидівства, подібно до того, як і ціла «пролетарська революція» в Росії, повалення монархії в Німеччині й Австрії, вбивство у Сараєві, прогнання єспанського короля Альфонса XIII, громадянська війна в Єспанії, вбивство югославського короля Олександра і так далі до теперішньої війни включно» [8].

На сторінках НУ лідери країн антигітлерівської коаліції – Сталін, Рузвельт та Черчіль описувалися, як люди, що продали свою батьківщину євреям і повністю залежать від їхньої волі. Загалом у НУ було опубліковано 29 (12,4% від загалу) подібних статей та повідомлень. З них всій Антигітлерівській коаліції (СРСР, Великій Британії та США) було присвячено 11 статей, окремо США – 11, Великій Британії – 7. Так, публікація від 29 січня 1942 року красномовно називалася «Черчіль продався жидам». У статті цитувалися антикомуністичні вислови Черчіля 20-річної давнини, а нижче констатовалося, що Черчіль став об'єктом впливу євреїв: «Він увійшов у союз з більшовицьким військом. Він дозволяє молитися за перемогу большевизму по англійських синагогах та кірках! Черчіль куплений жидами! Британська світова держава зраджена большевизмові! Справедливий Божий суд буде жахливий для Англії!» [19].

Приблизно 17 (7,2%) антисемітських статей НУ містили викривлену та стереотипізовану картину єврейських національних та релігійних традицій. Юдейська релігія зображалася як шовіністичний та ворожий до інших віросповідань та народів світогляд. В одній з таких статей автор переказував історію, яка буцімто сталася у довоєнній Чехословаччині. Згідно розповіді, в одному з сіл євреї вбили свого брата. За це чехословацький суд покарав вбивцю трьома роками ув'язнення. Після відбуття кари євреї повернувся до рідного села, але громада його не прийняла. Рабин в свою чергу покарав його 15 роками самотності – ніхто протягом цього часу не мав права спілкуватися з цим чоловіком. У статті пояснюється чому «той жид, який чехо-словацьким судом, дружнім до жидів, був засуджений тільки на три роки тюрми, дістав од рабина 15 років самотності». Далі у повідомленні цитуються видумані уривки з Талмуду, в яких буцімто заохочується вбивство неєвреїв. У резюме констатується, що «жидівська мораль не тільки дозволяє вбивство не жидів, а заявляє навіть, що пролиття крові не жидів є богоугодна жертва. Якби той жид убив

не жида, він дістав би цілковите схвалення від свого рабина. Але через те, що він убив брата...рабин міг і мусів, за законами талмуда, засудити його до карі...»[3].

Пропагандисти приділяли увагу також ситуації на Близькому Сході. Євреї на сторінках НУ зображалися як авангард британської колоніальної політики та вороги місцевого арабського населення. Проблемі «єврейських зазіхань» на Палестину та спробу домінувати в інших регіонах Близького Сходу загалом присвячено 12 (5,1%) публікацій НУ. В одній з статей повідомлялося про спробу британської комісії з Багдаду, яка складалася з 8 євреїв встановити торговельної відносини між Іраком та Сирією. НУ повідомляла, що комісії вдалося встановити контакти лише з єврейським колами у Сирії, «бо арабські торговельні кола бойкотували її, як комісію суто жидівську» [18].

Серед антисемітських публікацій НУ можна виділити окрему проблематику намагання домінування євреїв у нейтральних країнах. Загалом нами було нараховано 12 (5,1%) подібних статей. У цих публікаціях пропагандисти намагалися показати деструктивну роль євреїв у країнах, які опинилися поза конфліктом між країнами Осі та Антигітлерівською коаліцією. Наприклад стаття «Жидівська мандрівка до Сходу» повідомляла про посилення фінансових потуг родини британських аристократів Сассунів у Китаї [10]. 22 травня 1942 року НУ писала, що за рішенням північноамериканських євреїв на території Південної Америки – Перу, Бразилії, Еквадору, Колумбії має постати єврейська держава «Амазонія» або «Новий Сіон». Селитися на необжитих землях мали, як повідомляла НУ, єврейські емігранти з різних країн [10]. Тематики Латинської Америки журналісти НУ торкалися у повідомленні про групу єврейських бізнесменів, які ведуть нечесний бізнес у Гватемалі [11].

Викривлене зображення українсько-єврейських відносин було також складовою частиною публікацій НУ. В цих статтях євреї виступали завжди у ролі експлуататорів та пригноблених українців. З історичного контексту викидався весь досвід вдалої українсько-єврейської співпраці у минулому. Загалом у газеті з'явилося приблизно 11 (4,5%) подібних повідомлень. В одній з таких публікацій Кость Дубняк писав: «Жидівська напасть з давніх часів обсіла Україну, жорстоко й образливо визискуючи наш народ». Аналізуючи події XVII століття автор цитував кобзарську пісню:

«Як жиди-рандарі
Всі шляхи козацькі зарандували
Що на одній милі
Да по три шинки становили...»

Далі Дубняк згадує «жида-фактора», «жида-лихваря», «жида-адвоката», «жида-крамаря», «жида-аптекаря» «жида-власника млина», що «як п'явки» присмоктувалися «до народного тіла, обплітаючи павутинням хитрощів, брехні, жорстокого визиску». Говорячи про радянський період Дубняк констатував: «Але перейшло всі межі жидівське панування за большевізму... Це було справжнє мордування, криваве катування, систематичне винищення українського народу». Статтю автор закінчував думкою про те, що з приходом німецької армії «жидівське панування» закінчилося: «... не буде більше жида на вільній Україні» [7].

Висновки та перспективи дослідження. Пропаганда стала невід'ємною складовою частиною ідеологічної війни, яку вела нацистська Німеччина проти Радянського Союзу. В пропагандистському контексті головним ворогом для нацистів було єврейське населення. За допомогою пропаганди, яка була спрямована на місцеве українське, російське та інше неєврейське населення, нацисти намагалися повністю дегуманізувати євреїв, показати їх своєрідною «антирасою», народом-паразитом. Значну роль у розповсюдженні антисемітської пропаганди зіграла газета «Нова Україна». У редакції видання працювали головним чином місцеві кадри. В основному це були журналісти, які працювали в українських радянських газетах у довоєнний період. Загалом у НУ було опубліковано біля 235 антисемітських повідомлень. Євреїв на сторінках НУ намагалися звинуватити у «всіх гріхах сучасності»: створенні комунізму, капіталізму, політичному домінуванні у країнах Антигітлерівської коаліції, намаганнях захопити владу над світом, знущанні над всіма іншими народами світу тощо. Серед нацистських пропагандистських кліше домінувало звинувачення євреїв у створенні комуністичної ідеології та пануванні у радянській партійній та державній структурах (49,4% антисемітських публікацій НУ). Пропагандистська робота окупантів була спрямована на формування суспільної думки про те, що всі вороги націонал-соціалістичної Німеччини та інших країн Осі є тільки маріонетками у руках «єврейського світового уряду», який хоче знищити всі надбання європейської цивілізації. Абсолютна більшість статей НУ була написана «місцевими» авторами. На газету тривалий час намагалися впливати представники ОУН (м), але з часом націоналістичні тенденції були придушені репресіями окупантів та «український дух» газету поступово було знищено. Коли Д.П. Хімка писав про «Краківські вісті», що це була дійсно українська газета, а не німецька газета, яка виходила українською мо-

вою[20], то про «Нову Україну» можна говорити, що це видання українські націоналістичні кола Харкова (локальні та прибулі) намагалися зробити українським, але не змогли цього завершити. Газета перетворилась в офіційний рупор окупаційної влади.

У перспективі предметом наукового дослідження мають стати інші види нацистської антисемітської пропаганди (друкованої, кінематографічної, радіопробанди, усної) на території м. Харкова та Харківської області, спрямованої на місцеве неєврейське населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Харківського обласного управління Служби безпеки України (АХОУСБУ) – Спр.285384.
2. Відплата за масові вбивства// Нова Україна. – 1942. – 5 лютого
3. Влада рабинів//Нова Україна – 1942. – 22 лютого
4. Гак А. Аркадій Любченко, «Нова Україна» і я// Український засів. – 1994. – №6. – С.27-43
5. Григор'їв Г. З-за куліс харківського універмагу// Нова Україна. – 1942. – 7 лютого
6. Доренко Ол. У жидівському павутинні (За матеріалами Червоної книги Антисемітського «Чому ми воюємо проти Сталіна?» Вид. «Нібелюнг-ферлаг» Берлін, 1942) //Нова Україна – 1942. – 28 травня
7. Дубняк К. Одвічний ворог українського народу //Нова Україна – 1942. – 15 лютого
8. Жиди – найбільший ворог людства//Нова Україна – 1942. – 17 січня
9. Жидівська держава// Нова Україна. – 1942. – 22 травня
10. Жидівська мандрівка до Сходу// Нова Україна. – 1942. – 14 березня
11. Жидівське хазяйнування// Нова Україна. – 1942. – 7 листопада
12. І.П. Жиди і тут не вгамувалися...//Нова Україна – 1942. – 8 лютого
13. Кирилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944): історико-бібліографічне дослідження . – Львів, 2007. – С. 69
14. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. – К.: Зовнішторгвидав України. – 368 с.
15. Любченко А. Щоденники // Український засів. – 1994. – № 6. – С. 44-78
16. Нове шлюбне право на Україні// Нова Україна. – 1942. – 12 липня
17. Рибальченко Р. Харківська культурна еміграція 1942-1943 років (Нариси). – Х.: Курсор, 2005. – 197 с.
18. Самі жиди//Нова Україна – 1942. – 11 лютого
19. Черчіль запродався жидам //Нова Україна – 1942. – 29 січня
20. Himla J.-P. “Krakivski visti” and the Jews 1943: A Contribution to the History of Ukrainian-Jewish Relations during the Second World War// Journal of Ukrainian Studies. – 21, 1996. – PP. 81-95.